

kus imáinkban az áthagyományozódás nem követhető egyértelműen nyomon. A *Makula nélkül való tükör*nek az archaikus imákkal való összefonódásáról egy példát azért hoznék. Korompay Klára kérdezte meg tőlem egy konferencia alkalmával, van-e utalás a *Makula nélkül való tükör*ben a Grál-motívumra. Kovács Eszternek a cseh és magyar változatot összehasonlító munkájából kiderült, ha érintőlegesen is, de bizony kell lennie. A *Makula nélkül való tükör* 109. fejezetében, amikor Cochem Szent Bonaventura alapján arról ír, hogy Húsvét napján „Urunk Jézus lelke éjfél után sok Angyalokkal, és Sz. Atyákkal a koporsóhoz ment”, ennek a történetnek a végéhez egy mondatot Újfalusi Judit hozzáfűz: „az Angyalok pedig (a mint némelyek írják) az ő szent vérét, és haj szárait, a ki le-hullott felszedték” (456–457.) Az egyik archaikus imánkban ez így hangzik: „Egy csöpp vére elcsöppent /Szent angyalok fölszették / Arany kehölybe tóttették.” (KOROMPAY Klára, „Hét csöpp vére elcsöppent, aranytálba felvették” Grál-motívumok az archaikus népi imádságokban = *La joie des cours, Études médiévales et humanistes*, Szerk. Horváth Krisztina, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012, 176–185). Ez a párhuzam arra ad példát, hogy a hagyományozódás fordítva is igaz lehet. Nem csak a *Makula nélkül való tükör* volt hatással az archaikus imádságra, hanem a 18. század elején a Grál-monda szóbeli hagyománya már olyan erősen élethetett, hogy a magyar Krisztus-életrajzba is bekerült egy motívuma.

Ha annak idején a jozefinista racionalizmus még nem is tudott ártani a „divina dulcedo ígézetének”, de korunk racionalizmusa már elsozdorta azt a naiv népi vallásosságot, amelynek a *Makula nélkül való tükör* is tápláléka volt. Az történik vele, ami a néphagyomány oly nagy részével, például a népdallal. Kihullik az egyszerű emberek emlékezetéből, és újra tudatosodik az értelmiségben, aki mint a hagyomány új őrzője és közvetítője újból szétsugározza arra a közösségre, amelytől tanulta. Ezért volt szükség a *Makula nélkül való tükör* faksimile kiadására is. A róla szóló konferenciák, tanulmányok sora jelzi, hogy értékei most az értelmiségben tudatosulnak. Mint érzelmi hagyo-

mányról nem mondhatunk róla le továbbra sem, tudatos számontartása nélkül kevésbé értenénk mai önmagunkat. A nyelv-, az irodalom-, a lelki-ségtörténet megértéséhez nélkülözhetetlen, nagybecsű forrás. Reméljük, nem végpontja, hanem csak állomása az idevágó kutatásnak. De értő olvasónak ma is élvezetes olvasmány.

Befejezésül álljanak itt a kiadásra vonatkozó adatok. A hasonmás a reprint kiadásokban nagy tapasztalattal rendelkező Pytheas Könyvmanufaktúrában egy, az első kiadásból (1712) fennmaradt példány alapján készült. Ez a példány ma az Országos Széchényi Könyvtárban található, és a tulajdonosbejegyzés szerint „Pordányi András Szent Ferencz Atyánk Congregatiojának meltatlan Directora” kapta ajándékul 1715-ben. A példány megválasztása azért is külön üdvözlendő, mert tudjuk, hogy Pordányi András megfordult a nagyszombati klarissza kolostorban, és személyesen is ismerte Újfalusi Juditot.

LAUF JUDIT

Robert Offner – Harald Roth – Thomas Sindlariu – Ulrich Andreas Wien (szerk.), Johannes Honterus: Rudimenta Cosmographica. Grundzüge der Weltbeschreibung (Corona/Kronstadt 1542), Ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzte und kommentierte Faksimile-Ausgabe, Hermannstadt – Bonn, Schiller Verlag, 2015, 364, [2] p. ill., ISBN 978-3-944529-62-2

A Kárpátok legkeletibb vonulatai által övezett, védett csücsökből, a Barcaságból a világ leírását tervezgetni a történelem bármely időszakában elképzelhetetlen, hagymázos vállalkozásnak tűnhetett. Mégis volt egyetlen olyan pillanat a művelődéstörténetben, amikor erre minden várakozás ellenére sor kerülhetett. A humanizmus és a reformáció erdélyi találkozásának metszéspontjában egy olyan személy tevékenysége áll, aki az imént megnevezett megismételhetetlen teljesítményt végrehajtotta. Erdély, illetve az ott élő százszok humanista reformátora, Johannes Honterus (1498–1549) először adott kortársainak olyan leírást az éppen ismert világról, amely nemcsak térképeken, hanem könnyebben

memorizálható, hexameterekbe szedett elméleti szövegek formájában is segítette az olvasók tájékozódását a mindennapi élet legkülönbözőbb területein.

A szóban forgó kiadvány ennek az egyedülálló Kárpát-medencei könyv- és művelődéstörténeti jelenségnek szenteli figyelmét. Ahogy az már az alcímből is kiderült, mindezt négy nyelven (német, román, magyar, latin) teszi, melyek közül a német képezi a kiadvány alapját. Ezen a nyelven készültek ugyanis a tartalmas tanulmányok és az 1542-es Honterus-szöveg leg gazdagabb jegyzetanyaggal ellátott fordítása is. A tanulmányok összefoglalói és a *Rudimenta* szövegének áttünetései egyaránt olvashatók román és magyar nyelven, míg az 1542-ben Brassóban kiadott kozmográfia teljes fakszimile kiadása természetes módon latinul történt.

A szerkesztők (Robert Offner orvostörténész, Harald Roth történész, Thomas Šindilariu főlevéltáros és Ulrich Andreas Wien egyháztörténész) német nyelvű előszavából megtudhatjuk, hogy a *Rudimenta cosmographica*, azaz a kozmográfia alapjai a brassói humanista, a történetileg legjobban ismert erdélyi szász ember, Johannes Honterus legelterjedtebb munkája a világban. Úgy érezték, most jött el az ideje annak, hogy ne csak a tanulmányokkal kísért fakszimile szöveget jelentessék meg, hanem annak teljes szövegét német, román és magyar nyelven – tehát Erdély három alapvetően használt nyelvén – fordításban is közreadják. A latin eredetivel megegyező, hexameterekbe, azaz időmértékes „hatlábú vers”-be szedett formában. Bízunk továbbá abban is, hogy ezzel a kiadással könnyebb hozzáférést biztosítanak az érdeklődő közönség számára ehhez az első megjelenéseikor (1530 Krakkó, 1541 Brassó, 1542 Brassó) egyedülálló, kora újkori iskolai enciklopédiához, amelyet lenyűgöző korabeli európai elterjedtsége ellenére az öreg kontinens tudományos körei csak kevésbé recipiáltak. A reformáció megindulásának közelgő ötszáz éves évfordulója alkalmából szükségszerűnek tartották, hogy Honterus európai rangú humanista könyves teljesítménye számára kijelöljék a megfelelő helyet az európai művelődéstörténet színes palettáján.

Hozzá kell tennünk, hogy a Honterus-féle világleírás többnyelvű kiadásának ötlete nem teljesen új. Mintegy negyven évvel ezelőtt brassói szász és román történészek hasonló célt tűztek már zászlajukra. Ez az elképzelés azonban a kommunista berendezkedésű Romániában, vélhetőleg politikai-ideológiai okokból, csak részben valósulhatott meg. Paul Binder (1935–1995) történész–könyvtáros, Gernot Nussbächer (1939–) levéltáros–helytörténész és Valeria Căliman (1901–1992) újságíró, fordító – Arnold Huttman (1912–1997) orvostörténész segítségével is igénybe véve – 1988-ban kiadta az 1542-es *Rudimenta* kommentárokkal ellátott szövegét (*Johannes Honterus – Rudimenta Cosmographica. elementele Cosmografiei, Braşov 1542, Textul original latin şi traducerea în limba română de Valeria Căliman cu o introducere de Paul Binder şi Gernot Nussbächer*; Cluj-Napoca, Dacia Verlag, 1988). A kötet egy bevezető tanulmány mellett az eredeti szöveg latin transzkripcióját, ábrákat és a hexameterekben szedett román fordítást tartalmazta. Friedrich Deutsch (1852–1933) az 1880-as években és Heinz Heltmann 1979-ben már kisebb passzusok német fordítását is kiadta a *Rudimentából*, és ugyanez igaz a magyar verzióra is: Waczulik Margit (1913–) 1984-ben kisebb szemelvényeket már áttünetett nyelvünkre. Teljes fordítások azonban mindeddig nem álltak rendelkezésünkre e két utóbbi nyelven.

A mostani könyv megjelentetésének ötlete a filológus Lore Poelchautól (1927–2008) eredt, aki a *Rudimenta* szövegének német prózafordítását készítette el a 1138–1305. verssorok kivételével. Ezek áttünetését az időközben elhunyt Georg Burckhardt vállalta. A nehézségekkel lassított könyvprojektet végül Robert Offner orvostörténész karolta fel, aki mind a többnyelvű kiadvány koncepcióját, mind annak koordinációját következetesen végigvitte egészen a 2015. nyár végi megjelenésig.

A német nyelvű előszót követően Ulrich Andreas Wien, a Spandau Egyetemen oktató szász egyháztörténész alapos tanulmánya olvasható a humanista Johannes Honterusról (*Der Humanist Johannes Honterus*) német nyelven (11–27, majd magyar nyelvű összefoglalása:

33–37). A tanulmány a 19. és 20. századi Honterus-irodalom alapműveire (Georg Daniel Teutsch, Oskar Netoliczka, Adolf Schullerus, Karl Kurt Klein, Erich Roth), valamint Andreas Müllernek és Gernot Nussbächernek az ezredforduló óta megjelent írásaira épül. Örömmel konstatálható, hogy a svájci teológus és hungarológus, Jan-Andrea Bernhard néhány hónappal ezelőtt napvilágot látott munkájára (*Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen, Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700)*. Göttingen, 2015 [Refo 500 Academic Studies, 19]) is több hivatkozás található a lábjegyzetekben a 16. századi Kárpát-medencei viszonyok bemutatása és kiemelten Johannes Honterus tevékenysége kapcsán. Wien írásában a világi-udvari humanizmustól elütő, elsősorban az erdélyi városokra jellemző ún. *reformhumanizmus* (*reformatorischer Humanismus*) jelenségét mutatja be, amely szoros kapcsolatban állt az Alpoktól északra fekvő felső-német városok vallásos-keresztény eszmékkel átítatott humanista értékrendszerével, valamint a protestáns egyetemi városokban uralkodó humanizmussal. Ennek az Erdélyben (is) meggyökerező humanista folyamatnak a szellemi vezetőjét Philipp Melanchthon (1497–1560) személyében tisztelték a kortársak. A kedvező regionális gazdasági tényezők és az egyre nagyobb méretekben kibontakozó *peregrinatio academica* oda vezettek, hogy a kulturális-szellemi értékek és javak a különféle közvetítő csatornákon keresztül (többnyire nyomtatott könyvek segítségével – mediális forradalom [*Medienrevolution*]) szinte naprakészen eljutottak Erdélybe is. Az új szellemiségű műveltség terjesztéséhez azonban képzett emberekre volt szükség, ami Erdélyben is alapvető pedagógiai és didaktikai változásokat idézett elő az oktatásban. Ennek a rendszernek a kidolgozása és megvalósítása kötődik végül a brassói humanista Johannes Honterus, majd utódja, Valentin Wagner (1510 k.–1557) nevéhez. A szellemi (pedagógia, oktatás) és egyházi élet (egyházszervezés) humanista értelemben vett reformja egyedülálló vallásszabadságot hozott el az Erdélyben élő etnikumok

számára. Wien – Bernhard nyomán – hangsúlyozza, hogy Honterus nem a szó hagyományos értelmében vett reformátor volt, hanem nyugat-európai kortársaihoz (Ökolampadius, Vadianus, Melanchthon, Bibliander, Sturm stb.) hasonló *humanista reformátor*, és tevékenysége elsősorban a humanista (iskola- és nyomdaalapítás, könyvkiadás, egyházreform), mintsem a reformátor megnevezéssel illelhető. Wien szerint az Erasmustól kiinduló reformhumanizmus (*eruditio*) és vallási reformáció (*pietas*) párhuzamos fejlődése főként az erdélyi szász városokban tartós hatást fejtett ki az erdélyi polgári humanizmusra, és a helyi reformációt erősen konzervatívvá tette. Ez a párhuzamosság jól megfigyelhető az erdélyi nyomdák esetében, amelyek tevékenységében ötvöződik a humanizmus és a reformáció értékrendszere. Erdélyben ez a folyamat még egy szemponttal egészül ki, mégpedig a következetes pedagógiai programmal, amellyel a helyi humanisták és reformátorok egyaránt előálltak.

A kutatástörténet és az erdélyi humanizmus jellemzőinek taglalása után Wien az erdélyi és az európai nyomdák kapcsolattörténetének vizsgálatába kezd. Ebbe a részbe egy mára már meghaladott adat is becsúszik, tudniillik, hogy az erdélyi nyomdászat kezdete 1529-re tehető (vö. 18). Igaz, hogy a hivatkozott 1985-ös, német nyelvű Borsa Gedeon-féle tanulmányban (*Über die Anfänge des Buchdrucks in Hermannstadt und Kronstadt = Luther und Siebenbürgen, Ausstrahlungen von Reformation und Humanismus nach Südosteuropa*, Weber, Georg – Weber, Renate [Hg.], [Siebenbürgisches Archiv, 19], Köln–Weimar–Wien, 1985, 245–255) még ez az évszám szerepel, azóta viszont a marosvásárhelyi Teleki Tékában előkerült, kötetláblából kiáztatott töredékek a szebeni nyomda működésének kezdetét 1525-re módosították (vö. pl. SIMON Zsolt, *Az első szebeni nyomtatványok 1525-ből = Magyar Könyvszemle*, 125(2009), 1–29). Erről a Honterus-tanulmány szerzője azonban még hat év távlatából sem értesült, ami komoly figyelmeztetés a hazai szakírók számára, hogy a legfrissebb kutatási eredményeket is érdemes minél előbb idegen nyelvű írásokban a nemzetközi szakmai közönség elé tárni.

A rövid nyomdászattörténeti áttekintést követően a tanulmány legerjedelmesebb, utolsó része következik, amelyben Honterus életútját mutatja be a szerző a brassói kezdetektől az 1520-as bécsi egyetemi beiratkozásra és az 1530–1533 között Lengyelországban és Svájcban eltöltött éveken keresztül a brassói humanista gimnázium (*Studium Coronense*) és az első brassói nyomda alapításáig (1539), illetve az átfogó erdélyi tankönyvkiadási programig. A nagy műveltségű humanista reformátor 1542-ben újra kiadott, „javított és bővített kozmográfia-tankönyvének európai sikere és elterjedtsége is bizonyítja Honterusnak azt a különleges képességét, hogy a humanista műveltséget eszményi módon volt képes a pedagógiai készséggel ötvözni” – írja Wien (vö. 23). A barcasági humanista ekkor már európai elismertségnek örvendett, így a brassói városi tanács által kezdeményezett oktatási és egyházi megújulás, azaz az átfogó humanista városi reformáció többek között egy nemzetközi szaktekintély elgondolásai révén mehetett végbe. A mester és utódja, Valentin Wagner egyaránt fontosnak tartották az egyházreform pedagógiai vetületét, ami egyértelműen kitűnik az 1543-ban Brassóban megjelent *Reformációs könyvecskéből* (*Reformationsbüchlein*) és az ugyanabban az évben kiadott, néhány 19. századi módosítástól eltekintve a második világháború végéig érvényben lévő erdélyi szász iskolai szabályzatból is. Mindezek és a kedvezően alakuló erdélyi (egyház)politikai feltételek nyomán a városi humanista reformációként induló kezdeményezés olyan összehangolt oktatási és egyházi reformációvá fejlődött, amely hamarosan a szászok lakta erdélyi területekre és az erdélyi magyarság jelentős részére is kiterjedt. Ezzel pedig a honterusi életmű örökre otthagytá lenyomatát a Kárpát-medence művelődéstörténetében.

Török Zsolt térképtörténész német nyelvű nagy tanulmányában (38–60, magyar nyelvű összefoglalása: 64–66) Honterus dióhéjba foglalt világleírását mutatja be (*Einführung zu einem Kosmographielehrbuch der Spärenaissance*, azaz *Bevezetés Honterus későreneszánsz kozmográfiai tankönyvéhez*). A kozmográfia, azaz a kozmosz, tehát a rendezett, harmonikus vi-

lág leírása első ízben a Kr. u. 2. században élt alexandriai hellén csillagász, Klaudiosz Ptolemaiosz művében, a *Geographike Hyphegesis*-ben azonosítható. A bizánci közvetítéssel Itáliába került, elméleti részt még nem tartalmazó művet több mint egy évezreddel később a reneszánsz kozmográfia egyik első művelője, Jacopo d’Angelo/Angeli (1360 k.–1410 k.) fedezte fel és fordította latinra a 15. század elején. Ő változtatta meg a címet – és egyben a műfajt is – geográfiáról kozmográfiára. Ettől kezdve a kozmográfia eltérő változatokban szédületes sebességgel kezdett terjedni az oktatás és a tudomány világában Európa-szerte. A Honterus-féle mű szempontjából az a vonulat érdekes, amely a neves német humanista, Konrad Celtis (1459–1508) nevéhez és bécsi egyetemi oktatói éveivel kapcsolódik. Tanítványától, az osztrák humanistától, Georg Tannstettertől (Colimitius) (1482–1535) tanult maga Honterus és későbbi barátja, a német humanista csillagász, Petrus Bienewitz (Apianus) (1495–1552) is matematikát és asztronómiát. Collimitius volt az, aki Lázár deák magyar nyelvű kézirata alapján megszerkesztette Magyarország első, 1400-nál is több helynevet tartalmazó, nyomtatott térképét, amely *Tabula Hungarie ad quatuor latera...* címmel 1528-ban látott napvilágot Apianus műhelyében Ingolstadtban. Ezt megelőzően azonban Apianus 1524-ben Landshutban kiadta *Cosmographicus liber* című munkáját, amelyben már rövid elméleti részt is közölt Ptolemaiosz műve mellé. Ez a kis könyvecske szolgált aztán Honterus saját művének közvetlen előképéül. Honterus 1529 őszén Regensburgban tartózkodott, ahol a neves bajor humanista történész és Celtis-tanítvány, Johannes Turmair (Aventinus) (1477–1534) házában vendégeskedett hosszabb ideig. Aventinus adta ki Bajorország első nyomtatott térképét, amelyet Honterus alaposan tanulmányozhatott. Akárcsak Apianus munkáit, akinek egyetemi kurzusait és nyomdáját is meglátogatta 1529 végén, illetve 1530 legelején Ingolstadtban. Tapasztalatokkal felvértezve indulhatott tovább tehát Krakkóba, ahol még 1530-ban kiadta többek között *Rudimentorum Cosmographiae libri duo* című világleírásának prózai változatát.

Hamarosan ezután azonban már Nürnbergben, a lutheri reformáció egyik központjában tartózkodik, ahonnan 1531-ben a kálvinista Bázélbe indul, ahol – a neves humanista kozmográfussal, Sebastian Münsterrel (1488–1552) való kapcsolatba kerülése után – 1532-ben Michael Isengrin (1500–1557) nyomdájában kiadta saját maga metszette Erdély-térképét (*Chorographia Transylvaniae, Sybembürgen*). A brassói tanács hívására Honterus 1533-ban hazatért szülővárosába, és humanista reformátorként, illetve nyomdászként (1539-től) megkezdte haladó szellemű oktatói és egyházzervezői tevékenységét. Gyakorlott tankönyvíróként és kiadóként határozott elképzelései voltak arról, milyen ismereteket kell adnia a korabeli ifjúság kezébe, hogy azok rendszerezettek, közérthetőek és könnyen kezelhetőek legyenek. Így született meg a *Rudimenta Cosmographica* második kiadása 1541-ben Brassóban, amelyet kis példányszámban jelentetett meg, hiszen csak próbakiadásnak szánta, hogy a kis köteteket eljuttathassa humanista barátaihoz véleményezésre. A kritikai megjegyzések figyelembevételével készítette el a harmadik kiadást, amely 1542-ben jelent meg Brassóban. Ez a változat a korábbi prózai szöveget már 1366 latin hexameter formájában tartalmazta, amely nagyban megkönnyítette a szöveg memorizálását az olvasók számára. A szöveghez mellékelte 16 térkép lényegében a világ első atlaszaként is értelmezhető, egyfajta „grafikus kozmográfiaiként” (Török Zs.), amely évtizedekkel előzte meg az első nagy atlaszok, Abraham Ortelius (1527–1598) 1570-es és Gerhard Mercator (1512–1594) 1595-ös térképkönyveinek kiadásait.

Ezt követően Török Zsolt részletesen bemutatja a négy könyvből (részből) álló Honterus-féle világleírás első három könyvét. Az első rész a csillagászati ismereteket (alapfogalmak, éggömb, állatövi jegyek, csillagképek, fontosabb csillagok) tartalmazza. A geocentrikus világkép talaján állva vázolja a Naprendszer hét bolygójának tulajdonságait és keringését, és az arisztotelészi fizika szellemében tárgyalja a négy öselemből (föld, víz, tűz, levegő) álló földi világot, továbbá a meteorológiai jelenségek okait.

A második könyvet a regionális földrajz le-

írásának szenteli a szerző, azaz Európa egyes régióit ismerteti – nyugatról kelet felé. Honterus szerénységét mutatja, hogy Erdély leírását mértéktartó arányossággal végzi, nem túlozva el a terület jelentőségét európai viszonylatban. Brassó városával kapcsolatban azt azonban kiemeli, hogy itt követték először a lutheri tanokat (vö. 418–419. sor). A régiók leírását didaktikusan megszerkesztett térképek tették még könnyebben elképzelhetővé és szemléletesé. A tanulást tehát versbe szedett, memorizálható szövegek és szemléletes ábrák segítették. A korban ez igen modern és előremutató megoldásnak számított az iskolai tankönyvek világában, és példa nélkül is maradt egészen a következő évszázad közepéig, amikor a neves morva pedagógus, Johann Amos Comenius (1592–1670), majd még később a német polihisztor, Johann Christoph Wagenseil (1633–1705) állt elő hasonló elképzeléssel.

A harmadik könyvben az Európán kívüli ismert világ bemutatását adja a brassói humanista. Dióhéjban képet kapunk Ázsia, Kis-Ázsia, a Szentföld és Szíria területéről, majd barbár vidékekre kalauzol bennünket a szerző, míg végül eljut Kinába. India és Perzsia leírásánál már kisebb etnográfiai elemekkel is gazdagodik a szöveg, akárcsak Afrika, Egyiptom vagy Etiópia bejárásánál. Srí Lanka (*Taprobane*) és a Kanári-szigetek (*Insulae Fortunatorum* = Boldogok szigete) földrajzának vázolása után röviden említést tesz ugyan az Újvilágról, azaz Amerikáról, de négy sornál többet nem időzik bemutatásánál (vö. 848–851. sor).

A tanulmányok sorát Heinz Heltmann és Robert Offner német nyelvű írása zárja (67–91, majd magyar nyelvű összefoglalása: 96–99), amely a kozmográfia negyedik könyvéhez kapcsolódik, azaz az állatok és növények, a társadalmi ismeretek, az anatómia és a kórnevek leírásához (*Tiere und Pflanzen, Sozialkunde, Anatomie und Krankheitsnamen*). Ez a fejezet az 1530-as krakkói kiadásban még csak rövid függeléként (*De vocabulis rerum*) szerepelt, az 1542-es brassói kiadás idejére azonban tartalmas, önálló résszé gyarapodott. Olyannyira, hogy a későbbiekben ezt adták ki a legtöbbször (összeségében közel száz alkalommal). Ez a könyv

a 16. század elejétől folyamatosan megjelenő német és németalföldi, iskolai használatra szánt lexikográfiai művekkel, az ún. tárgykörszótárakkal (*Dictionarium, Glossarium, Nomenclator*) állt rokonságban (pl. Johannes Murnellius [Köln, 1513], Sebald Heyden [Nürnberg, 1530], Petrus Dasypodius [Straßburg, 1535], Johannes Frisius [Zürich, 1541], Hadrianus Junius [Antwerpen, 1567] és mások műveivel). A latin nyelv oktatásának és a tananyag memorizálásának megkönnyítése céljából megszerkesztett könyvben Honterus új típusú iskolai enciklopédiát, illetve kultúrantropológiai áttekintést kívánt adni olvasói számára a sokféle témakört (anatómiai fogalmak, állatok, növények nevei, rangok, tisztségek, hivatalok és foglalkozások, szakmák, rokonsági kapcsolatok megnevezései, háztartási eszközök, bútorok, szárazföldi és vízi járművek, illetve részeik nevei, italok, élelmiszerek, betegségek és járványok nevei) felölelő leírásban. Mivel a brassói humanista nem volt sem csillagász, sem anatómus, sem botanikus, sem orvos, így munkájában pusztán arra vállalkozott, hogy jó érzékkel és tehetséggel próbálta összeválogatni a tanulóifjúság számára az általános műveltség alapjait. A 121 általa közölt anatómiai megnevezés a korabeli középfokú egészségtani műveltség alapszókincsének tekinthető Offner szerint. A korabeli nomenklatúrákhoz képest Honterus annyi többletet ad művében, hogy például a 212 állatnév némelyikéhez tulajdonságokat jelző mellékneveket illeszt (pl. „nagybélű sáska”, „tunya-lusta kabóca”, „színváltó polip”, „fecsegő szarka”). Hasonlóan jár el a 275 növénynév esetében is (pl. „szemérmes rózsá”, „szűz viola”, „gyászos hírvérői csomorka”). A tisztségek, címek és mesterségek bemutatása után következnek a különféle mechanikai eszközök, gépek és járművek leírásai, amellyel vélhetőleg a korabeli peregrinusoknak kívánt segítséget adni utazásaik során. Rajtuk kívül a helyi értelmiség tagjai (lelkészek, tanítók, jogászok, ügyészek, városi hivatalnokok és tisztségviselők) számára gyűjthette össze az ételek és italok mellett a mindennapi életben gyakran felbukkanó betegségek neveit is (131 név). Nem lehet véletlen, hogy Honterus utódja, Valentin Wagner 1551-ben Paulus Kyr

(1510 k.–1588) brassói orvos modern egészség-tankönyvével folytatta a mestere által megkezdett tankönyvsorozatot (ismertetését l. VERŐK Attila [ism.]: OFFNER, Robert (Hrsg.), *Paulus Kyr: Die Gesundheit ist ein köstlich Ding*. Ein ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzter und mit zeitgenössischen Bildern versehener und kommentierter Nachdruck des Gesundheitslehrbuches des Kronstädter Arztes Paulus Kyr Sanitatis studium ad imitationem aphorismorum compositum. Item. Alimentorum uires breuiter et ordine Alphabetico positae. Authore Paulo Kyr medico. Impressum in inclyta Transylvaniæ Corona Anno 1551. Hermannstadt – Bonn, Schiller Verlag, 2010, 383, [1] p. ill. = *Orvostörténeti Közlemények* = *Communications de Historia Artis Medicinæ*. Budapest: Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár; Magyar Orvostörténelmi Társaság; MTA Orvostörténeti Munkabizottsága, 2010 (2011). Vol. LVI., No. 210–213. 256, [2] p., ebben: pp. 245–247.).

A tanulmányokat a brassói Honterus-kutató, Gernot Nussbächer bibliográfiája követi, amely a világleírás kiadásait veszi számba az első, 1530-as megjelenéstől az utolsó, 1692-es kiadásig (100–137, magyar nyelvű összefoglalása: 139). A részletes, példányadatokat és konkordanciát is tartalmazó bibliográfiai tételekből megtudhatjuk, hogy a prózai szövegre épülő *Rudimenta cosmographica* krakkói kiadását (1530) még hét másik követte (1533 Krakkó, 1533, 1535, 1541, 1583 és 1585 Bázeli, 1599 Velence). Az 1260 verset közreadó 1541-es brassói kiadás után még egy 1542-es boroszlói edíció következett. A teljes, tehát 1366 hexametert és a térképmellékletet (*Atlas minor*) tartalmazó 1542-es brassói kiadásból még egy 1548–49-es és egy 1577–78-as helyi töredékiadás ismert, valamint számos külföldi megjelenés. A teljes kiadások sorában tizenhat zürichi (1546, 1548(1), 1548(2), 1549, 1552, 1553, 1564, 1565, 1570, 1573, 1578, 1581, 1583, 1590, 1597, 1602), öt antwerpeni (1552, 1554, 1555, 1560, év nélkül), két bázeli (1561, 1585), egy rostocki (1572), egy prágai (1595) és egy kölni (1600) megjelenés áll. A részleges kiadások a következő módon alakultak: első könyv (Augsburg, 1575), máso-

dik és harmadik könyv (Párizs, 1557 és 1618). A negyedik könyv több mű részeként látott napvilágot: (1) Basilius Faber *Thesaurus eruditio-nis scholasticae* című munkájában a következő helyeken és években: Lipcse, 1572, 1587, 1593, 1593–1599 (véltetőleg 1587 után), 1595, 1599, 1600, 1601, 1605, 1680, 1686 és 1692; Heidelberg(?), 1612; Wittenberg, 1623; Wittenberg és Lipcse, 1655; Frankfurt am Main és Lipcse, 1664 és 1672; (2) Theophilus Golius *Onomasticon Latino-germanicum* című munkájában: Strasbourg, 1579, 1582, 1585(1), 1585(2), 1588, 1590, 1594, 1596, 1609, 1613 és 1620; Erfurt, 1589; Lipcse, 1595 és 1606; (3) Nathan Chytraeus *Nomenclator latino-saxonicus* című művében: Lemgo, 1585, 1590 és 1596; (4) Abraham Saurius *Nomenclatura rerum* című könyvében: Frankfurt am Main, 1591, 1592, 1595, 1608 és 1615 és (5) Szenci Molnár Albert *Lexicon Latino-Graeco-Hungaricum* című összeállításában: Hanau, 1611. Ezeken kívül ismert még egy 1569-es valenciai (csak említésből) és egy 1625-ös mallorcai kiadás is. Az *Atlas minor* kétszer önállóan megjelent Zürichben (1548–1549 és 1549–1552), valamint napvilágot látott Vadianus *Epitome trium terrae partium* című munkájának részeként (Zürich, 1548, 1552, 1552 után és 1564 után), továbbá Johannes Stumpf *Schweizer Chronik* című könyvének részeként (Zürich, 1548, 1586 és 1606).

A részletes kiadástörténet tételes felsorolását azért tartottam fontosnak, hogy kitűnjék belőle Honterus művének másfél évszázadon át tartó töretlen népszerűsége, valamint az a különösen hangsúlyozandó tény, hogy az erdélyi szász humanista *Rudimenta cosmographica* című nyomtatványán kívül a magyarországi nyomdászat-történet más Kárpát-medencei szerző más műve esetében közel sem dicsekedhet ilyen kiterjedt recepcióval. Honterus esetében a magyarországi művelődéstörténet befogadó jellegével szemben a ritka kisugárzó hatásnak, azaz egy inverz folyamatnak vagyunk a tanúi.

Az ismertetés tárgyául szolgáló kiadvány második, nagyobb részét a *Rudimenta* szövegének fakszimile kiadása a térképekkel (alapjául a brassói Fekete-templom levéltárában található HB 510-es, 511-es és 871-es jelzetű nyomtatványok szolgáltak: 140–224), a latin szöveg

német (Lore Poelchau és Pater Pauly munkája: 225–267), román (Valeria Căliman munkája: 268–304) és magyar nyelvű fordításai (Magyar László András munkája: 305–342) követik. Mindegyik gazdag jegyzet- és képanyaggal ellátva. Magyar László András kiváló érzékkel ültette át magyar nyelvű hexameterekbe az 1366 latin sort, végig ügyelve arra, hogy ne sérüljön a „hatlábú vers” alaptétele, mely szerint a lábakat csak daktilusok (egy hosszú, két rövid szótag) és/vagy spondeusok (két hosszú szótag) alkothatják, de az ötödik láb mindenkor kötelezően csak daktilus lehet. Ennek hiánytalan megvalósítása érdekében némely esetben el kellett térnie az eredeti szövegtől, de ezt mindenkor magyarázó jegyzettel jelzi.

A kötetet egy Gernot Nussbächer által Honterus életéhez összeállított, német nyelvű bibliográfiái időtábla (343–346), a tanulmányokban és a szövegkiadásban felhasznált források és továbbvezető szakirodalmak listája (347–358), egy német nyelvű ábrajegyzék (359–361) és egy angol nyelvű összefoglalás (362–364), valamint a kiadók, szerzők és fordítók elérhetőségeit tartalmazó felsorolás (365) zárja.

Zárasként elmondható, hogy Honterus világleírása korai, ám modern szemléletű, népszerűvé váló iskolai enciklopédiának tekinthető, amely nem önmagában álló kiadvány, hanem egy húsz kötetnél is gazdagabb tankönyvsorozat és egy szélesebb körű koncepció, az erdélyi szász iskolareform részeként született meg. A Honterus és Wagner nevével fémjelzett oktatási reform a német nyelvvel és kultúrával mindvégig szoros kapcsolatban állt, és nagy lendületet adott az erdélyi szász oktatásügynek, valamint előkelő helyet biztosított számára a korabeli Európában is, amit a feltűnő mértékű külföldi recepció is tanúsít. A Kárpát-medencében született *Rudimenta cosmographica* erdélyi oktatás- és európai könyvtörténeti jelentősége megkérdőjelezhetetlen, a jelenlegi kétnyelvű kiadás pedig az olvasók szélesebb rétegét segítheti hozzá a magyarországi művelődéstörténet e kiemelkedő teljesítményének alaposabb megismeréséhez.

VERÓK ATTILA